

Fekete Csaba

Szepességi liturgikus adalék*

Szepességi utca azért van Debrecenben, mert a tanács egykor a városkapun belül ott jelölte ki a Szepességből érkező mesterek áruló helyét. Kereskedelmi és kulturális kapcsolata is volt Debrecennek a Felvidékkel. Oda járt a diákság már a XVII.

Fekete Csaba református lelkész a Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) tudományos főmunkatársa, a ReZeM elnöke.

századtól német szóra, a németajkú evangélikusok pedig jórészt a magyar nyelv kedvéért tanultak Debrecenben. Felvidéki könyvek így több úton-módon is eljuthattak a Kollégium Bibliothékájába. Közülük való egy kódexlapba kötött, használt, hiánytalan *Ágenda* 1584-ből. Nem tudjuk, hogyan lett a Nagykönyvtaré. Soká elheverő kötet volt, ezt jelzi gerincén a *h. j. 472.*, valamint hátsó kötés-tábláján a ceruzás *humjac 472.* azaz [libri] *humi jacentes*. Hely szűkében több polcot már nem állíthattak a boltozatos könyvtárteremben, kupacokban halmozták a padlón sok könyvet a XVIII. század végén, ezeket nevezték így. 1802-ben a várost az András-templommal és a Kollégium déli szárnyával elpusztító tűzvész a könyvtárnak alig ártott a diáktűzoltók áldozatos védekezése miatt, de a helyreállítás elhúzódott. Mikor új helyükre hordták a könyveket, még az „ócska tékák” szolgáltak, ezeken a megszorodott állománynak nem fért el talán fele sem az új könyvtárteremben, s a *humi jacentes* kategória számos kötete tovább kallódott. Az új tékákon 1820-tól folyt a rendezés a régit követő rendben. Megakasztotta az 1848-as forradalom; a cári katonaság is károsította az állományt (elrabolta a zászlókat, fegyvereket, éremgyűjteményt). 1851 után, néha jó egy évszázaddal a Kollégiumba kerülésük után katalogizálták új rendben a félrerakott könyvek egyes köteteit (részben a deponitorium állományát). Jó néhány, a XVII. századtól itt lévő kötet pontosabb provenienciája földekeríthetetlen.

A Szepességről származó *Ágenda*nak 1860 tájától mindmáig *B 1158* a raktári jelzete. Van a címlapján két szám, ez nem szokásos Debrecenben, tehát az <528> és 856 vagy szükségraktár, vagy inkább korábbi tulajdonos jelzete lehet.

A kötet címe: AGENDA. Das ist/ Kirchenordnung/ wie sich die Pfarrherrn vnd Seelsorger in jren Ampten vnd dinsten halten sollen/ Für die Diener der Kirchen in Hertzog Heinrichen zu Sachssen V. G. H. Fürstenthumb gestellet. Auff new gebessert mit etzlichen Collecten der Superintendent/ etc. Gedruckt zu Jhena/ durch Donat Richtzenhan. M D. LXXXVIII.¹

* Készült az OTKA T 029146 sz. támogatásával.

¹ A kötet tartalma (♯ jelöli az Ordnung des Gesangs zu der Mess hangjegyes részleteit):

Von der Tauffe	1 ^b
Von der Nottauffe	8 ^b
Wie mit den Leuten in der Beicht zu handeln	11 ^b
Wie man die Krancken Leute berichten und Trösten sol	14 ^b

4° A⁴–T⁴, V². = [5], LXXII, [1] fol. — kötése 245 × 135 mm.

A pápás agenda helyébe lépő új rend (Ordnung und Form, an stat der Papistischen Agenda) első kiadásának előszava 1536. szeptember 9-én kelt. Aláírta: Justus Jonas D., Georgius Spalatinus, Caspar Creutziger, Fridericus Myconius, Justus Menius, Johannes Weber.

A címlap alján —szokás szerint— levágták a legkorábbi tulajdonos(ok) nevét. A címlapon a kéziratos *Pietas ad omnia Vtilis symbolum* halvány tintája és az egyes imádságok szavaihoz betoldott interlineáris pótlás ugyanezen kéztől eredhet. Egy hasonló korú, rozsdatintát használó liturgus szintén jegyezgetett helyenként a lapszélékre, mindkét kéz írása a XVI. század végéről vagy a XVII. század elejéről való. A XVII. században körülvágták a kötetet, mutatják a marginália levágott sorvégei. Akkor köthettek bele üres leveleket (az előzéken kívül elől nyolcat, hátul hatvanhetet) pótlások kedvéért. A legtöbb adalék ugyanazon kéz írása latinul és németül, ezt alább * különbözteti meg a többi négy vagy öt kéztől (tudniillik a XVIII. századból való még két kéz a kötet elején és végén). XVIII. századi kéztől eredő *Andras Mester* beírás (elől, fol [4a].) az egyetlen név a kötetben, ő valószínűleg egyik adalékot sem írta. Ceruzával számolta valaki, hogy 1708-ig hány év telt el az előszó megírásától, a német és szlovák nyelvű kéziratos pótlások egyik része ebből az időből, a XVIII. század első feléből eredhet. Három nyelven tartalmaz a kötet kéziratos pótlásokat, rendeket, liturgikus szövegeket. Latin végig a rubrikák és feliratok meg egyes rendek nyelve; német és szlovák az adalék szertartási szövegeké.

Wie man die Krancken Communiciren sol	16 ^a
Kirchenordnung in Stedten, vnd wo man Schulen hat	20 ^b
Kirchenordnung auff den Dörffern	23 ^a
Litania	24 ^a
Breutigam und Braut zu Trawen und Segenen	28 ^a
Von den sondern Festen oder Feyertagen, so man im Jahr halten sol	35 ^a
Ordnung und Form des Gesangs zum Ampt der Communion, Beide auff die Festa, und gemeinen Sontage	36 ^b
♯ Kyrie, ♯ Regulae Melodiae [= Epistel], ♯ Exemplum, ♯ Die ander Melodey, ♯ Vox Evangelistae [initium, comma, colon, periodus, finale], ♯ Vox Personarum, ♯ Vox Christi, ♯ Exemplum, ♯ Die ander Melodey, ♯ [Praefationes: Nativitas — Trinitatis, Quotidiana], ♯ [Institutio Coenae], ♯ Ein ander Melodey der wort des Abendmals, ♯ Vater vnser, ♯ Agnus Dei.	
Folgen etliche Collecten oder Gebet, so man in der Kirchen, vnter dem Ampt der Messe (vor der Epistel) und auch sonst, lesen mag	57 ^b
Von dem Begrebnis der Todten	60 ^a
Folgen die Collect von den Festen	67 ^a
Folgen Collect vor allerley not zu bitten	71 ^b
Beschlus	72 ^b
Register#	[V ^{2a}]

A kötet végén ez a mutató rövidítve tartalmazza a főnebb elsorolt címeket, a rektót és verzót *facie a.* és *facie b.* különbözteti meg. — E level verzóján hat-tételes kéziratos mutató is van a betoldott kéziratos kollektákhoz, szövegét idézem alább.

A könyv bizonytalan sorsa ellenére használati helye elég biztosan meghatározható. Egy kótás bejegyzés a cipszer falvakban szokásos olvasótónust tartalmazza. Két másik megjelölésből, amely Váralja rendjét sorolja, eldönthető, hogy *Szepesváralja* (és nem például Znióváralja, Gácsváralja vagy Detrekővár-alja) és környéke liturgikus rendjéhez találunk kézirásos adalékokat a nyomtatott kötetben.

A kor szokása szerint a nyomtatvány foliált, amint a föntebbi leírás mutatja, a leveleket római szám jelöli. Az egyszerűség kedvéért arab számokkal jelölöm a számozott és számozatlan leveleket.

(1) Jegyzetek, pótlások a nyomtatott szövegben, lapszéleken, lapaljon.

Rövidítve a keresztelési szertartást a rozsdátintás kéz áthúzott egyes elemeket (4^b–5^b), majd odajegyezte: *Sequitur Oratio Dominica cum impositione manus.*

A Vater vnser az 5^b levélen következik. Ugyanő írta alább: *Sequitur in Actu: Nennet das Kind* (7^a).

Marginália rozsdaszínű tintával, illetve halványbarna tintával egy másik kéz írásában; részben interlineáris szlovák jelentés német szavak fölött: *scheiden ~ vaschedowatz; schaffen ~ naczinatz; verordnet ~ postawil*, stb. (28^b–29^a, 31^b–34^b). *Sequitur Benedictio infra subscripta. Der Herr segne dich ...* Ároni áldás a lap alján: 34^b.

♪ **Zu Kirchendorff im Zipsß, wird das Evangelium daß gantze Jahr hindurch in der Metten allso gesungen.* 40^b–41^a, a lapaljon keresztbe írva, ötsoros szisztéma, c alakú tenorkulcs.

Praefatiók közül a karácsonyi, húsvéti, pünkösti sorközeibe német szöveg van beírva (44^b–46^a, 46^b–47^a, 48^a–49^a); a többihez nincs.

♪ **Ehre sey Gott ind der hóhe ...:* 61^b–62^a, a lap alján keresztbe írva, ötvonalas szisztéma, az első g betűalakban írt, azaz violinkulcs, a *Dominicale* c-vel jelölt mezzokulcs.

Német verzikulusz egyes imádságokhoz a lap alján: a Litanía után 27^b: * *Pro Remissione peccatorum*); 63^b *Auff den Dienstag zu Morgen: * diebus ♣ [die Iovis = csütörtökön] et ♣ [die Saturni = szombaton] post Veni Sancte Spiritus*); 65^a: * *Pro Remissione Peccatorum diebus ♣ [die Iovis = csütörtökön] et ♣ [die Saturni = szombaton]*); 65^b: * *Pro diebus communi necessitate ♣ [die Iovis = csütörtökön] et ♣ [die Saturni = szombaton]*); 66^a, 66^b: későbbi imádságok, 68^b: * *De Resurrectione*; 69^a: * *De Ascensione*); 69^b: * *In festo Trinitatis*.

Német imádság a lap alján, a Litanía után 27^b: * *Pro Remissione peccatorum*; majd 70^b: * *O Herre Jesu Christe der die zukunstig bist ein Richter ...*; 71^a: * *Pro felicitate terminatione, in funerum humatione recitanda Varalij. O ewigen Allmächtigen Gott ...*; 71^b: * *Herre Gott himlischer Vater der du güttig v. barmhertzig bist ...*

A temetési szertartásban pótlás a lap alján: 70^b: * *Ich weiß das mein Erlöser lebet. Chorus: Standt er werdet etc.*

Szlovák imádság hozzáadása a lap alján: 72^b.

Benedictio Vandalica (szlovák áldás) a lap alján: V^{2a}.

Veni Creator Spiritus a himnusz nyolc strófája elhalványult tintával, a körülvágás miatt csonka sorokkal: V^{2b}.

A nyomtatvány utolsó lapjának verzóján (V^{2b}) mutató:

* *Collectas reliquas, quae diebus ❖ [die Iovis = csütörtökön] et*

❖ *[die Saturni = szombaton] cantari solent, invenies [?].*

1. *Dancket dem Herrn etc. fol. 63. facie 2.*
2. *Pro pace fol. 61. fac. 1-2.*
3. *Pro remissione peccatorum fol. 65. 27. fac. 2.*
4. *Pro communi necessitate fol. 65. fac. 2.*
5. *Pro pluvia aut serenitate. Fol. 71. fac. 2.*
6. *Pro felici vitae terminatione fol. 70. 71.*

(2) Kéziratos pótlások a kötet elején:

Üres levelek	[1 ^a -3 ^b]
<i>Gebett nach der Predigt. Allmechtiger gnädiger Gott vnd Vater,</i> <i>wir armen Adae vnd Evae Kinder, ...</i>	[4 ^a -5 ^a]
Üres levelek	[5 ^b -9 ^b]

(3) Kéziratos pótlások a kötet végén:

* <i>Hora Nona</i>	[1 ^a -1 ^b]
* <i>Ceremoniae templi Varaliensis.</i>	[2 ^a -3 ^a]
Üres levelek	[4 ^a -9 ^b]
<i>Oratio Pastoris ante admstrāõe Baptismi. Himmlicher Vater der du aus</i> <i>grundlöser Gütte Gnad und barmhertzigkeit, ...</i>	[10 ^a -10 ^b]
<i>Post Baptismi Administrat. Ich danke dir H. J. C. der du durch mich</i>	[10 ^b]
<i>Formula, wenn das Kind genothtauffet worden. Weil geliebte in dem</i> <i>H. J. C. dieses</i>	[10 ^b -11 ^b]
* <i>Formula baptizandi. Nennet das Kindt. Ihr allerliebsten in Gott,</i>	[12 ^a -13 ^b]
* <i>Introductio Puerperae cum Infante. Dieweil Euch Gott der Allmächtige, ...</i>	[13 ^b]
* <i>Introductio Puerperae, cujus Infans post Baptismum mortuus.</i> <i>Dieweil Euch Gott</i>	[14 ^b]
* <i>Introductio Puerperae Infante abortivo. Dieweil euch Gott der Herr, als ein</i>	[15 ^b]
* <i>Formula introducendi puerperas, quae metam pudicitiae turpiter</i> <i>transgressae, Matrimonio post junctae sunt. Daß eüch Gott der Hert</i> <i>in der grossesten Noth ...</i>	[16 ^a]
<i>Introductio Infantis Matre Mortua. Der JC segne Eüren Außgang</i> <i>in Jesu Nahmen ...</i>	[17 ^a -17 ^b]
Üres levelek	[18 ^a -22 ^b]
* <i>Formula copulandi novos Conjuges. Dieweil hir lieben Freunde</i> <i>begehret (von unsern Ehrwürdigen Ministerio) daßman Euch allhier</i> <i>vor der gantzen ...</i>	[23 ^a -25 ^a]
* <i>Introductio Sponsarum. Grußernehete v. Liebster in Christo dem Herrn,</i> <i>weil ...</i>	[25 ^b -26 ^a]

<i>Forma Copulae Scortatorum. Jetzünd ist gesang werde: die ...</i>	[26 ^a –28 ^b]
Üres levél	[29 ^a –29 ^b]
♫ <Von Ewigkeit zu Ewigkeit.> <i>Der Herre seg mit Eüch Erhebet ewr Hertz zu Gott...</i> [Praefatio, + két szövegtelen praefatio-dallam, Vater vnser, Institutio Coenae]; négyvonalas szisztéma, c alakú tenorkulcs	[30 ^a –34 ^a]
* <i>Admonitio ad Communicantes. Andächtige und geliebte in Christo Jesu, Deiweil wir itzund das gnadenreiche Abendmal vnsers liebsten Heylandes begehren ...</i>	[34 ^b –36 ^a]
Üres levél	[37 ^a –37 ^b]
<i>Modus Introducendi Infantem baptisatum, cujus Mater ante purificaõe mortua. Ponevadz mily P. B. dobrotiwj o Sprawedliwj ...</i>	[38 ^a –39 ^a]
<i>Formula Baptisandi Slavica. Slowo Bozi na kazdy nas tomu ...</i>	[40 ^a –42 ^a]
<i>Introductio Puerperae cū Infante. Ponewadz was P. B. plodem a owotim ziwota ...</i>	[42 ^b –43 ^b]
<i>Introductio Puerperae cujus Infans post Baptism. mortuus. Voto promissae. W Kristu Pane mila, rospomen se, a pomisly na staw ...</i>	[43 ^b –44 ^b]
<i>Introductio abortum passae. Pomoc a Potesseny nasse, budesy we V: Otce ...</i>	[44 ^b –45 ^b]
<i>Formula Copulae. Pomoc nase budy we Gmene B. O. B. S. D. Swateho Amen.</i>	[46 ^a –48 ^b]
<i>Introductio Sponsae. Negmileg K. P. Ponewadz z Zrizenj Boziho ...</i>	[48 ^b –49 ^a]
<i>Copula Formicator. S. Pawel Aposstol wikladagice sseste B. Prikazanj ...</i>	[50 ^a –52 ^b]
<i>Introductio Prostitutae, sive post copulam, sive post partum. Votu. P. B. ...</i>	[53 ^a –53 ^b]
Üres levelek	[54 ^a –55 ^a]
<i>Formula Introducendi Infante ante Baptismum mortuo. Geliebte Freündin, Dieweil eüch Gott der Herr aber eingerechter ...</i>	[55 ^b –56 ^b]
<i>Copula Neogamorum Legitimorum. Im Namen der Gothgelobten Heiligen Dreyeinigkeit ... Geliebte in dem Herrn Christo. Ihr seydt für Gottes ...</i>	[57 ^a –62 ^a]
<i>Introductio Sponsae German: Geliebte Freündin in Christo Jesu. Weil ihr eüch nach Gottes Geboth u. Ordnung in den Selichen stand ...</i>	[62 ^b –63 ^b]
<i>Introductio Sponsae Slavica. Pan Buh za tossecká swá dobrodénj ...</i>	[64 ^b –66 ^a]
Üres levelek	[67 ^a –68 ^b]

Az egyes formulák, imádságok szövege, valamint más szertartási részletek összehasonlításra kínálóznak a továbbkutatóknak; elsősorban Heltai Gáspár, de Beyte István ágendája és a Kereszturi ágenda miatt egyformán ígéretes lehet a vizsgálódás. Természetesen ez újabb és vitatható vagy megoldatlan kérdések fölvetésével jár. Önmagában is figyelmünkre méltó, ezért teljes terjedelmében idézem a szepesváraljai kéziratot. Ebben természetes és hangsúlyos az orgona liturgikus használata. A kötött imádságok, napi himnuszok és olvasmányok mellett az egyéb énekek (kanciók) és motetták kötetlenül választhatók, esetleg lekió helyettesítésére is. Nem hagyományosan öt, hanem csupán három zsoltárt imádkoztak. A vasárnapi szertartásban volt szekvenca, noha Luther ezt közismerten nem pártolta. Az úrvacsorás rendnek rövidített változata is van, a liturgiának rendszeresen számítania kellett arra, hogy

nem úrvacsoráznak. Heti két alkalommal volt hét közben prédikáció; a szerdai és pénteki szertartásban a lekcio helyén (illetve bizonyos a prédikáció rövidebb textusa után). A liturgiában egyfelől nem találunk latin részeket, hanem ismételten ezek német megfelelőjét; ettől eltérően a *hora nona* kéziratot imádságainak szövege és az utána következő esőért való imádság is latin. Ekkor még az imádságok is a liturgia énekelt elemei közé tartoztak.

Folyamatosan írva található a kéziratot pótlékok elején a *hora matutina* részletei, ezeket áttekinthetőségért megszámoztam []-ben, a többi, táblázat-szerűen írt szöveg nyomán.

Ceremoniae templi Varaliensis

Hora VI. matutina

Diebus profestis post [1] Komm heiliger Geist Herre Gott etc. recitatur [2] versiculus. — Schaffe in mir Gott ein reines Hertz, cum adjuncta [3] orōne, deinde decantatur [4] Cantio quidam, post absolutam Cantionem praelegitur [5] Caput ex suggestu, cum [6] orōe pro tempore, his preactis Chorus [7] Cantioncula quaedam ceremonias matutinas finit.

Diebus † [die Mercurii = szerdán] et ♣ [die Saturni = szombaton] post [1] Komm Heiliger Geist Herre Gott etc. Recitatur [2] versiculus. Danket dem Herre dem er ist freundlich, cum subjecta [3] oratione deinde decantatur [4] Cantio quaedam, qua absoluta (loco Capitis biblici) legitur [5] collecta, cui subjungitur [6] der Herre sey mit Euch: post haec Scholastici [7] Cantioncula quaedam totum negotium finiunt.

Hora IX.

Canitur 1. *Deus in adiutorium meum intende etc.*
 2. *Psalmus*
 3. *Colectae duae*

Hora III. pomeridiana

Canitur 1. *Cantio quaedam Germanica*
 2. *ex suggestu praelegitur orōe Vespertina cum alijs.*
 3. *Scholastici decantant aliquam cantilenam, cui subjungitur*
 4. *Collecta vel de tempore, de pace, vel de alijs necessitatibus,*
 cui subjungitur der Herrn sey mit Euch.

Die Sabbati vero hora III. pomeridiana

Canitur 1. *Deus in adiutorium meum intende.*
 2. *Canuntur tres Psalmi, post recitatos Psalmos canitur*
 3. *Moteta in Organo, cui mutatae subjungitur*

4. *particula ex Epistola Dominicali. Hanc sequitur*
5. *Hymnus. Hymnum excipit*
6. *Magnificat, absoluto hoc*
7. *Moteta in Organo canitur, cui subjungitur*
8. *Oratio de tempore, cui der Dominus vobiscum praemittitur et subjungitur.*

Die Solis in Matutinis Hora V. hae observantur Caeremoniae.

1. *Canitur DEUS in adjutorium meum intende*
2. *Tres Psalmi decantantur, videlicet*
 1. *dem der nicht Wandelt*
 2. *[nincs megnevezve]*
 3. *[nincs megnevezve]*
3. *praelegitur Evangelium germanice cui subjungitur haec clausula. Du aber liber himmlischer Vater erbarme dich unser aller.*
4. *Scholastici Cantione quadam totum negotium finiunt.*

Hora VI.

1. *Post vero Komm heiliger Geist Herre Gott, canitur Hymnus de tempore.*
2. *Moteta in Organo, qua absoluta prelegitur pars Eplae Germanicae.*
3. *Canitur Prosa, cui subjungitur Oratio illius Dominicae,*
4. *Canitur Moteta in Organo quam excipit Cantio Germanica*
5. *In suggestum itur.*

Hora IV.

Si nulli sunt Communicantes ut vocant.

1. *Canitur DEUS in adjutorium meum etc.*
2. *decantatur pars quaedam Psalmi 118.*
3. *Moteta in Organo.*
4. *Evangelium et submisso Dñus Vobiscum*
5. *Wir glauben etc.*

Si vero sunt Communicantes aliae observantur Ceremoniae.

1. *Canitur Kyriel,] post Kyrie*
2. *legitur Collecta Dominicae praemisso der Herre sey mit Euch, cui subjungitur*
3. *Epla illius Dominicae, post Eplam*
4. *In Organo moteta decantatur, absoluta moteta*
5. *Perlegitur Evangelium, post Evangelium Scholastici in Choro decantant*
6. *Wir Glauben all an einen Gott, hoc absoluto*
7. *quae ad administraðem faciunt absolvuntur.*

Tempore Adventus Ceremoniae die Dominica peraguntur sicut extra Adventum

Diebus vero ☿ [die Lunae = hétfőn] ✚ [die Martis = kedden] ♆ [die Mercurii = szerdán] ☿ [die Veneris = pénteken] canitur

1. *Rorate. Ihr himmel von oben*
2. *Kyrie. O milder Gott allerhöchster Gott etc.*
3. *Organa pulsantur, postea*
4. *Collecta Allmächtiger Ewiger Gott der du gehast etc. cui subjungitur*
5. *Epistola ex Esa. 7. quae eo modo ut diebus Dmicis cantari solent, decantatur.*
6. *M cui alternatim Alß de göttiger Gott.*
7. *quibus ad finem deductis, Caput Biblicum in suggesto legitur <adjuncta in fine Oratione de tempore.> Post lectionem capituli Chorus Cantiuuncula quaedã*

NB. diebus ♆ et ☿ loco lectionis Capituli Biblici Concio ex suggesto habetur.

Diebus ✚ [die Iovis = csütörtökön] et ♁ [die Saturni = szombatón] canitur

1. *Rorate.*
2. *Kyrie.*
3. *Organa pulsantur.*
4. *Collecta et post Collectam Epla ex Esa. 7.*
5. *Item der göttiger Gott*
6. *Evangelium Luc. 2.*
7. *Scholastici Symbolum.*
8. *post Symbolum Collecta Verrichtet den Weg dem Herren cui subj. orãioe*
9. *Scholastici cantione totum negotium claudunt.*

A továbbkutató bizonytal bőven talál a fentiek alapján tisztázható és a hazai protestáns liturgia történetébe illesztendő részleteket. Láthatóan a német és szlovák nyelvű szertartást azonosnak tekinthetjük. Lényegesen a magyar nyelvű szertartás sem különbözött, sőt, sok tekintetben a reformátusok graduális istentisztelete is hasonló vagy azonos vonásokat mutatott a XVII. században, a Felvidéken különösen. Azonban ezek a szepességi ágendarészletek is csak a gyülekezetekben használt graduállal együtt tárják fel a szertartást viszonylagos teljességgel.

Ennek a nyomtatott ágendás kötetnek a mellőzését, feleslegessé válását magyarázhatja az egyházpolitikai helyzet: a vallás szabadságát korlátozó Carolina Resolutio (1731) után iskolák és lelkészek működése vált lehetetlenné, illetve gyülekezetek szűntek meg a Szepességen is. Szintén hozzájárult az elavuláshoz a liturgia elkezdődött hanyatlása, az énekelt elemek elhagyogatása, megvetése, illetve eltiltása. Ezért történhetett, hogy elajándékozták, hagyták elkalldni, vagy selejtezték és eladták a szertartási segédleteket. Általánosságban a XVIII. század második felétől kerültek a kéziratos ágendák és graduálok könyvtárakba, magángyűjtők vagy könyvkereskedők birtokába. Ez az 1584-es Ágenda is így talált utat Debrecenbe, és lapul azóta a Református Kollégium Nagykönyvtárában.